

Elżbieta Smułkowa

Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach

Warszawa: Instytut Sławistyki PAN, 2016, 447 ss.

Publikacja *Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach* stanowi zbiór różnorodnych tematycznie artykułów autorstwa Profesor Elżbiety Smułkowej, wydanych w latach 2003–2016 w różnych periodykach, tak rodzimych jak i zagranicznych.

Autorka ukończyła studia polonistyczne na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie uzyskała także stopień doktora habilitowanego. Ścieżka zawodowa Profesor Smułkowej związana była również z Uniwersytetem Warszawskim oraz Uniwersytetem w Białymstoku, gdzie kierowała Katedrą Kultury Białoruskiej. Badaczka zajmuje się kontaktami językowymi i problematyką socjo-entolingwistyczną pogranicza polsko-białorusko-litewskiego. W latach 90. pracowała na Białorusi, początkowo jako konsul generalny, a następnie pełniła funkcję pierwszego Ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej w tym państwie¹. Profesor Elżbieta Smułkowa jest autorką ponad 160 publikacji naukowych, jedną z nowszych pozycji są *Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach*.

Praca ta została wydana przez Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Sławistyki PAN w 2016 roku i obejmuje 447 stron. Rolę wstępu pełni w niniejszej publikacji rozmowa Profesor Elżbiety Smułkowej z Anną Engelking – profesor IS PAN. Przedstawiona zostaje biografia naukowa Autorki, która związana jest z trzema kręgami tematycznymi.

¹ Profesor zw. dr hab. Elżbieta Smułkowa, www.old.al.uw.edu.pl [dostęp:14.08.2018].

Podczas rozmowy omówione zostały dwa interesujące projekty badawcze. Pierwszy z nich to program szkoleniowo-badawczy *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język*, w ramach którego, w latach 2001–2006, organizowano szkoły letnie dla młodzieży z Ukrainy, Białorusi i Rosji. Spotkania te składały się z części wykładowej oraz warsztatów terenowych, ich zwieńczeniem było wydanie pracy zbiorowej uczestników – *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. Następny z nich to *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, który stanowił podstawę do stworzenia nowatorskiego *Słownika brasławskiego*, w którym zaprezentowano mowę pogranicza. Drugim poruszonym wątkiem jest historia rodzinna Autorki, jej osobiste doświadczenia oraz wpływ jakie wywarły na nie prace nad książką *Był dom we Lwowie*. Trzecią omawianą kwestią jest sposób funkcjonowania Katedry Kultury Białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku. Rozmowa zakończona została podziękowaniami Profesor Smułkowej złożonymi rodzinie oraz współpracownikom.

Opublikowany tom został podzielony na trzy części tematyczne. Pierwsza z nich to *Białoruś i inne tematy* obejmująca strony od 25 do 137 – jest to 11 tekstów omawiających uwarunkowania społeczne i językowe, tak współczesnej jak i dawnej Białorusi. W dużym stopniu została ona poświęcona ukonstytuowaniu się kraju i jego obywateli po zmianach ustrojowych w 1991 roku. W pierwszym artykule – *Moje widzenie Białorusi* (s. 27–43) – Badaczka pokazuje jak różnorodne są wartości i tendencje, przejawiające się w kraju, w odniesieniu do sytuacji społecznej, polityki zagranicznej i wewnętrznej. Białoruś została przedstawiona z perspektywy Polaków, Białorusinów i Rosjan zaangażowanych w projekt wydawniczy *Białoruś nieznana*. Jest to pierwsza publikacja artykułu po polsku; ukazał się on wcześniej w wersji białoruskiej (2005) i rosyjskiej (2008). Na szczególną uwagę zasługuje także artykuł pt. *Dostrzec innego! Inny – nie obcy*, który stanowi głos Profesor Smułkowej w dyskusji o historii pogranicza. Badaczka prezentuje w nim rozmowy z mieszkańcami obszaru polsko-białorusko-litewskiego, które zarejestrowała podczas badań socjolingwistycznych. Przytoczone są również przykłady zgodnego współistnienia mieszkańców terenów pogranicza w literaturze pięknej i wspomnieniowej. Czytelnikom ukazane zostały fragmenty oryginalnych wypowiedzi osób, które żyły w przed- i powojennej rzeczywistości. Pierwsza przedrukowana rozmowa charakteryzuje strukturę mieszkańców miasteczka dawniej i dziś. Ich wzajemną pomoc, zgodną koegzystencję oraz przenikanie się języków. Druga rozmowa porusza wątek pracy u Żydów

oraz znajomości języka jidysz przez osoby innego pochodzenia. Motywy ich religijności i obyczajowości pojawiają się również w ostatnim fragmencie. Ukazane są historie o bogatych kupcach, wykształconych adwokatach i lekarzach, ale pojawia się także opowieści o lokalnej biedocie i drobnych handlarzach.

Relacje te przedstawiają wielonarodową społeczność Kresów, w której poszczególne grupy pełniły wzajemnie uzupełniające się funkcje. Zebrane rozmowy w zdecydowanej większości mają pozytywny wydźwięk, jedynie krytyczne relacje dotyczą zachowania Żydów po wkroczeniu do Polski Armii Czerwonej w 1939 roku.

W artykule tym Autorka zwraca szczególną uwagę na ograniczenia w pracy badacza, który jest w stanie poznać tylko niewielki wycinek okoliczności i jego wiedza na ich temat może cały czas ewoluować.

Drugi rozdział publikacji nosi tytuł – *Mowa mieszkańców pogranicza białorusko-polsko-litewskiego* – i obejmuje strony od 141 do 268. Profesor Smułkowa zaznacza, że pogranicza językowe stanowią specyficzny obszar badawczy, który wymaga zastosowania komplementarnych metod i technik. Uzyskanie kompleksowego rezultatu w badaniach językoznawczych jest możliwe w wyniku połączenia elementów analiz socjologicznych, etnolingwistycznych i historycznych. Język powinno się badać wieloaspektowo. Uwagom metodologicznym w pracy nad badaniem pograniczy językowych został poświęcony pierwszy artykuł w tej części monografii. Kolejne teksty prezentują zagadnienia z zakresu: wielojęzyczności i jej charakteru na pograniczu słowiańsko-bałtyckim, sytuacji socjolingwistycznej Braślawszczyzny, zapożyczeń, kalek językowych oraz konwergencji języków i nowatorstwa *Słownika braślawskiego*. Słownictwo występujące na tym terenie interesowało także innych badaczy, publikację poświęconą polszczyźnie gwarowej na tym obszarze stworzył Janusz Rieger, praca została wydana pod tytułem *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślawszczyźnie*².

Wśród wyselekcjonowanych pozycji znajdujących się w monografii profesor Smułkowej niezwykle ciekawy jest artykuł pt. *Sytuacja socjolingwistyczna Braślawszczyzny ze szczególnym uwzględnieniem języka polskiego* (s. 191–198). Autorka omawia w nim rezultaty badań o charakterze socjolingwistycznym i dialektologicznym, które zostały przeprowa-

² Zob. J. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślawszczyźnie*, Warszawa 2014, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.

dzione w rejonie brasławskim w latach 1997–2007. Teren ten obejmuje powierzchnię współczesnej północno-zachodniej Białorusi, na pograniczu z Litwą i Łotwą. Przed II wojną światową stanowił on północno-wschodni kraniec Rzeczypospolitej. Podczas badań na tym terenie prowadzono rozmowy ze stałymi mieszkańcami, w rezultacie tych działań zebrano ok. 250 dziewięćdziesięciminutowych nagrań ze 112 różnych lokalizacji. Celem przedsięwzięcia było ustalenie zakresu transformacji społecznych po II wojnie światowej oraz dużej migracji ludności związanej ze zmianą granic państw. Szerzej to zagadnienie opisuje także profesor Eugeniusz Mironowicz w artykule *Dynamika kształtowania się struktury narodowościowej Białorusi po II wojnie światowej*³ i w publikacji *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*⁴.

Badacze, biorący udział w projekcie profesor Smułkowej, zwracają szczególną uwagę na hybrydowy charakter współistniejących na tym obszarze etnolektów: polskiego, białoruskiego, rosyjskiego staroobrzędowców. Obecnie podstawowym środkiem komunikacji w tym regionie są gwary białoruskie, na które wpływa język rosyjski. W porównaniu do sytuacji w XX wieku, można zauważyć zanik języka niemieckiego oraz jidysz, zmniejszyła się także liczba osób mówiących w języku polskim i ich struktura społeczna. W 1931 roku język polski deklarowało jako ojczysty 65,6% mieszkańców dawnego powiatu brasławskiego, z czasem stał on się środkiem komunikacji najstarszego pokolenia, językiem domowym i modlitewnym. Dane statystyczne z 1999 roku pokazują, że używanie języka polskiego jako ojczystego deklaruje tylko 2,58% mieszkańców tego regionu. Profesor Smułkowa podkreśla, że nie można przyjmować tego rezultatu tylko jako wyniku asymilacji językowej. Dodatkowo należy uwzględnić, że część Polaków posługuje się gwarą białoruską, a niektórzy z uwagi na doświadczenie prześladowania mogli nie ujawniać znajomości języka mniejszościowego.

Realizatorzy badań podejmują próbę omówienia konwergencji językowej. Odnotowano, że zakres wyrazów pochodzących z języka litewskiego o charakterze leksykalnym i strukturalnym jest wspólny dla języka

³ Zob. E. Mironowicz, *Dynamika kształtowania się struktury narodowościowej Białorusi po II wojnie światowej*, „Acta Baltico-Slavica” (41), Warszawa 2017, Wydawnictwo IS PAN.

⁴ Zob. E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

polskiego i białoruskiego. W tym przypadku, idiolektalność została określona nie jako kategoria jakościowa, a ilościowa. W tekście artykułu odwołano się do poglądów Ferdinanda de Saussure, który zakładał, że między *langue* a *parole* istnieje stałe oddziaływanie. Traktował on akt mowy jako źródło języka i przestrzeń jego nieustannego generowania. Biorąc ten fakt pod rozwagę, można stwierdzić, że język, nawet silnie zależny od innego, będzie istniał tak długo, jak będzie czynnie wykorzystywany przez użytkowników.

Na trzecią część publikacji (s. 269–410) składają się artykuły poświęcone ważnym wspomnieniom, wydarzeniom, miejscom i osobom w życiu Badaczki. W rozdziale pt. *Pamięci osób i miasta* ukazano historie związane z Antoniną Obrębską-Jabłońską, Teresą Firedelówną, Walerym Czekmanem, Adamem Maldziszem. Szczególnie osobiste są artykuły dotyczące rodziny. Autorka opublikowała tekst o ojcu – *Leśnik ze Lwowa, inż. Kazimierz Baran* oraz o jego bracie – „Mój stryj, Tymon Terlecki. Profesor Smułkowa podkreśla, że zdecydowała się: na umieszczenie osobistej wypowiedzi o stryju i jego bracie Kazimierzu, moim ojcu, ponieważ w całkowicie różnych losach tych dwóch bliskich sobie osób jak w soczewce skupiają się główne nurty historyczne Polski w czasie drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu” (s. 337).

Jako ostatni został umieszczony w tej części monografii przedruk fragmentów książki *Był dom we Lwowie* – jest to historia o mieście, w którym urodziła się Autorka. Są to opowieści o Polakach, którzy mimo zmiany granic państwowych, zostali w tym miejscu po 1945 roku. Profesor Smułkowa zaznacza, że: „Czytelnik znajdzie tu wiele udokumentowanych faktów i przekazów wspomnieniowych naocznych świadków prac nad zachowaniem polskiego poczucia narodowego, dóbr polskiej kultury, wiary chrześcijańskiej i cmentarzy oraz zorganizowanej opieki medycznej” (s. 345). Autorka argumentuje włączenie fragmentów tej publikacji do monografii chęcią dotarcia do szerszego grona odbiorców, szczególnie na terytorium Polski.

W końcowej części książki umieszczona została obszerna bibliografia, wykaz pierwodruków publikacji zaprezentowanych w monografii oraz wykaz ilustracji.

Podsumowując, zbiór artykułów Profesor Smułkowej w formie monografii jest cennym źródłem wiedzy z wielu wzajemnie przenikających i uzupełniających się dziedzin. Zebranie prac, rozproszonych w różnych publikacjach w jedną książkę, ułatwia potencjalnemu czytelnikowi do-

tarcie do kolejnych wartościowych i przydatnych źródeł. Pozycja ta będzie odpowiednia dla językoznawców, socjologów, etnologów, kulturoznawców, a także miłośników historii.

BIBLIOGRAFIA

Mironowicz E., 2017, *Dynamika kształtowania się struktury narodowościowej Białorusi po II wojnie światowej*, „Acta Baltico-Slavica” 41, s. 175–189.

Mironowicz E., Tokć S., Radzik R., 2005, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok.

Rieger J., 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślawszczyźnie*, Warszawa.

Smułkowa E., 2016, *Moje pogranicza w historii, języku, wspomnieniach*, Warszawa.

Małgorzata Grochowina
Instytut Języka Polskiego
PAN w Krakowie
grochowina.m@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1210-3544>